

ברכה והגנה

סנדלים בפתחי כנסיות ובתים בארץ הקודש*

— ד"ר ליהיא חבס

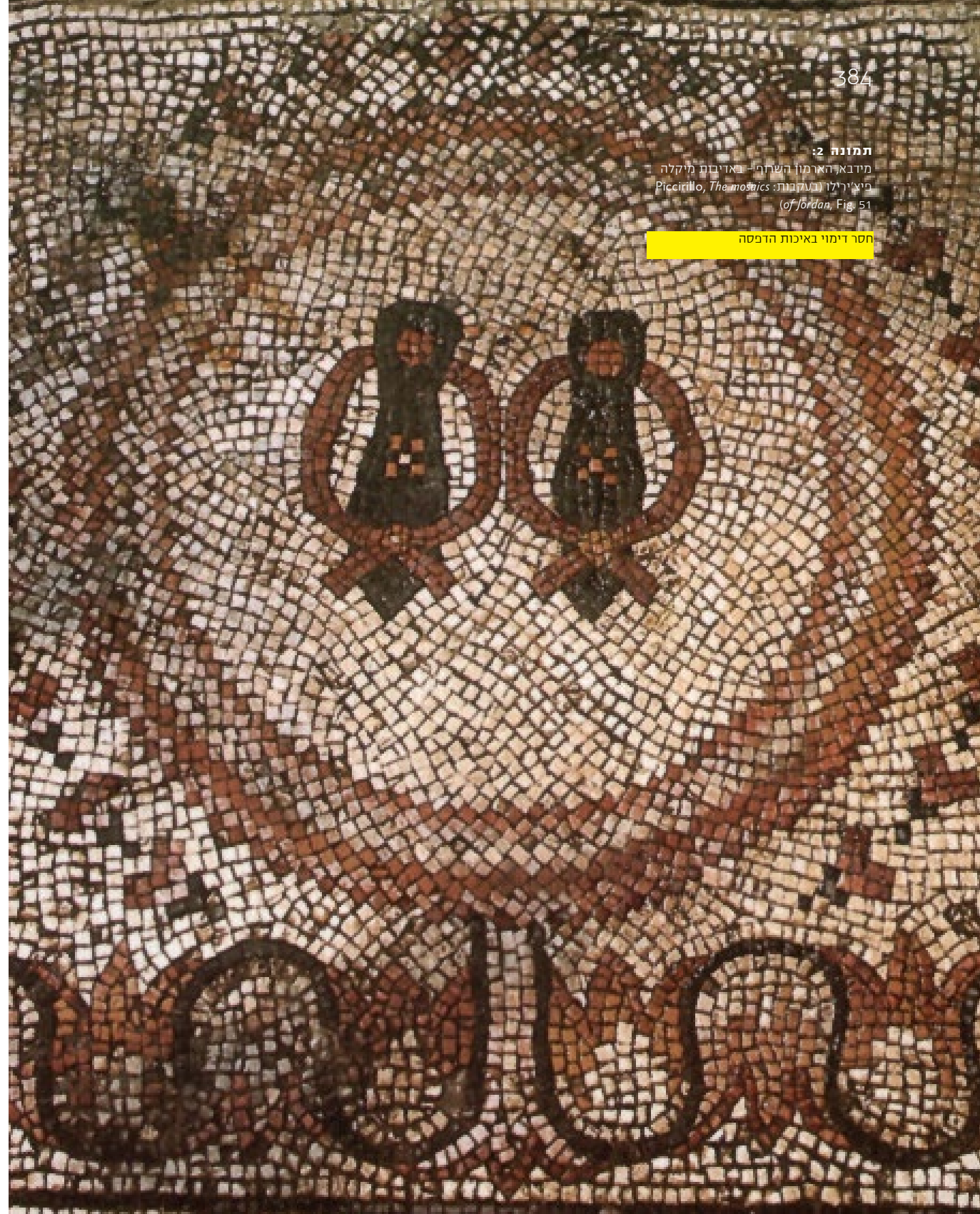
בכמה רצפות פסיפס באגן המזרחי של היסוד התיכון, המתוארכות לתקופה הביזנטית, תוארו זוג או כמה זוגות של סנדלים סמוך לפתחי מבנים. תיאור הסנדלים הופיע בהקשר חילוני ודתי כאחד. במאמר אציג את הממצאים ואדון בהקשר שהסנדלים מופיעים בו, במוטיבים מקבילים המופיעים בפתחי מבנים, במקבילות מן התקופה הרומית ובמשמעות שניתנה לסנדלים בעולם הרומי ובתרבות הביזנטית.

ד"ר ליהיא חבס, ארכיאולוגית והיסטוריונית של אמנות. מלמדת נושאים מגוונים הקשורים לארכיאולוגיה ולאמנות העת העתיקה, הקלסית, הרומית והביזנטית, במכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים ובשנקר, בייס גבוה להנדסה ולעיצוב. חוקרת בין-תחומית בתחומי אדריכלות, פסיפסים, ריהוט וחפצים פולחניים באימפריה הביזנטית, בעיקר באגן המזרחי של היסוד התיכון, חוקרת ומפרסמת ממצאי חפירות ארכיאולוגיות מטעם האוניברסיטה העברית ורשות העתיקות וכן אוצרת תערוכות ומיעצת בהקמתן.

תמונה 2:

מידבאן הארמון השני – באיכות מיקלה
פיצ'רילו (בעקבות: Piccirillo, *The mosaics of Jordan*, Fig. 51)

חסר דימוי באיכות הדפסה

תמונה 3:
מידבא, 'אולם
היפוליטוס' – באדיבות
מיקלה פיצי'רילו
(בעקבות: Piccirillo, The
mosaics of Jordan, Fig. 3)

או זר מפותח שנקשר בשני סרטים המתפתלים לצדדים, ובין הפיתולים מונחים לסירוגין ובכיוונים שונים פרחי שושן צחור. מעבר לחצר ובסף הכניסה לחדר 4 שובצה דמותה של טיכה; מחדר זה שרדה חלקית מסגרת של מקלעות אקנתוס.³ הדוגמה השלישית במידבא התגלתה ב"אולם היפוליטוס".

כאן נמצאו בסמיכות סנדלים ודמותן של הטיכות של שלוש ערים: רומא, גרגוריה ומידבא. האולם המפואר עוטר בצד המערבי בקומפוזיציה רגיסטריאלית הכוללת אפריז גיאומטרי של רשת יהלומים המאכלסת מוטיבים צמחיים ובעלי כנף, ובצד המזרחי בשני אפריזים מיתולוגיים. האפריז המזרחי מתאר את אפרודיטה ואדוניס המלווים בשלוש הגרציות וארוסים. האפריז המרכזי מעוטר באפיזודה הלוקחה מן הטרגדיה "פדרה והיפוליטוס" של אאורפידס ביוונית ושל סנקה בלטינית. הדמויות מלוות בכתוביות זיהוי ביוונית. את השטיח מקיפה מסגרת של מקלעות אקנתוס מאוכלסות בסצנות של ציד ופסטורליה, ובפינות נקבעו תיאורים של ארבע עונות השנה, המוכתרות בכתר של חומת עיר (corona muralis), האופייני לטיכה. בכניסה המזרחית לאולם משובץ מדליון ובו זוג הסנדלים, וסביבו נוספו ארבע ציפורים. כאמור, המדליון ממוקם סמוך לתיאור שלוש ההאנשות של הערים – הטיכות.⁴ בושאהוזן קשר את תיאור הסנדלים עם פולחן אפרודיטה ועם תיאורים של אפרודיטה, המסירה את סנדלה ומכה בסנדל את פאן וארוס. הוא אף ציין את הדמיון בין הסנדלים המתוארים בסף "אולם היפוליטוס" לסנדל המוחזק בידה הימנית של האלה בסצנה המתארת את אדוניס, ובה אפרודיטה משתמשת בסנדל

תמונה 1:
מידבא, 'אולם העונות' –
באדיבות מיקלה פיצי'רילו
(בעקבות: Piccirillo,
The mosaics of Jordan,
Fig. 46)

נמצאה באולם המכונה "אולם העונות" מתחת לבית משפחת אקסר (Aqsar). האולם מעוטר בשטיח הכולל זוגות ציפורים הפונות זו אל זו על רקע של ניצנים, ומוקף במסגרת מקלעות אקנתוס המאוכלסות בציפורים ובדוממים. בפניות האולם שובצו ארבע עונות השנה. באולם זה, הסנדלים המצוינים בסף, נתונים במדליון המעוצב בדגם של מיאנדר.² הדוגמה השנייה במידבא נחשפה במכלול המכונה "הארמון השרוף", אשר נבנה ונשרף במרוצת התקופה הביזנטית. עד כה נחפר הארמון רק מקצתו, ובו נחשפו כמה חדרים ואולמות המקיפים חצר מרכזית. בסף חדר 2 שובץ זוג סנדלים ובסף חדר 4 שובצה דמותה של טיכה (Tyche), אלת המזל. חדר 2 הוא האולם הראשי בארמון, ומעוטר בשטיח עשיר של מקלעות אקנתוס, המאוכלסות באפיזודות הלוקוחות ממחזורי הצייד, המרדף והפסטורליה. בכניסה המערבית לאולם זה מתואר זוג הסנדלים הנתונים במדליון

סנדלים ברצפות הפסיפס בעבר הירדן

בפרובינקיה ערבייה, כיום בתחומי עבר הירדן, נחשפו זוגות סנדלים סמוך לפתחים בכמה רצפות פסיפס בעיר מידבא. עד כה נמצאו הסנדלים רק במבנים חילוניים או במבנים שהקשרם אינו ברור, אך ייתכן שהם קשורים למכלולים כנסייתיים כמו במקבילות בנות הזמן בארץ ישראל. הסנדלים מציינים את הכניסה לבית או לחדר, הם נתונים במדליון ופונים אל פנים החדר.¹ הדוגמה הראשונה

³ Michele Piccirillo, "La ricerca archeologica lungo il cardo romano di Madaba", *Liber Annuus* 35, 1985, Foto 2; "The Burnt Palace of Madaba", *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 30, 1986a, Fig. 2, Pl. LXVII:1-2; Piccirillo, "Il palazzo bruciato di Madaba", pp. 317-322, Fig. 3, Fotos 1-2, 6; Piccirillo, *Chiese e mosaici di Madaba*, pp. 120-128, Figs. on pp. 121, 123; Piccirillo, *The mosaics of Jordan*, p. 78, Figs. 49-51

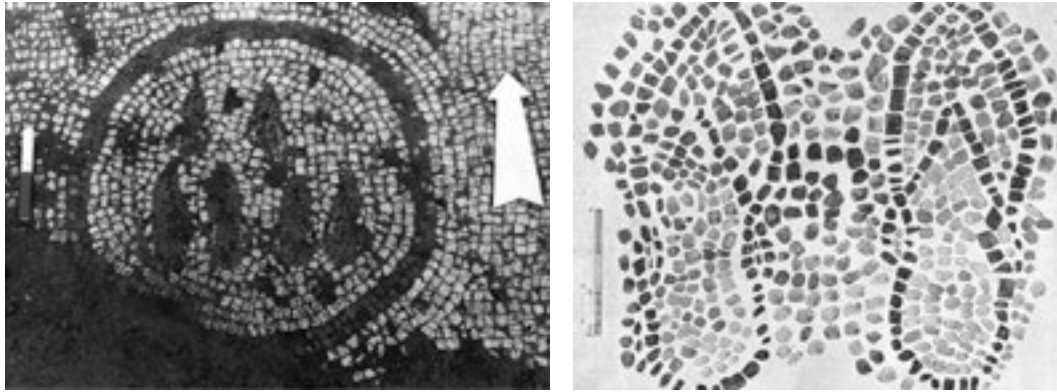
⁴ פיצי'רילו הניח שהאולם שימש כמבנה ציבורי, אולי אולם מועצת העיר, ראו: Michele Piccirillo, "A new mosaic discovered in Madaba", *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 26, 1982a, pp. 417-419, Pl. CL:2; "La Chiesa della Vergine a Madaba", *Liber Annuus* 32, 1982b, pp. 386-393, Pianta IV, Fotos 28, 60; Piccirillo, *Chiese e mosaici di Madaba*, pp. 50-60, Figs. on pp. 51, 57; Piccirillo, *The mosaics of Jordan*, 66, Fig. 3, 24

* מאמר זה הוא פיתוח של הרצאה שנערכה בכינוס "Symposium on Mediterranean Archaeology", SOMA 2007, 24-27 April 2007, Istanbul Technical University, Faculty of Science and Letters, Turkey

המאמר: Lihi Habas, "A pair of sandals depicted on mosaic floors in the entrances of private houses and churches in Israel and Transjordan in the Byzantine period", in: Çi dem Özkan Aygün (ed.), *SOMA 2007, Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology*, Istanbul Technical University, 24-27 April 2007, BAR International Series 1900, England: Oxford, 2009, pp. 151-159

1. התמונות ממידבא באדיבות האב פרופ' מיקלה פיצי'רילו ז"ל ועל כך תודתי נתונה לו.

2. Michele Piccirillo, "Il palazzo bruciato di Madaba", *Liber Annuus* 36, 1986b, pp. 326-327, Fotos 23-24; *Chiese e mosaici di Madaba*, Jerusalem: Franciscan Printing Press, 1989, pp. 141-142, Fig. on p. 142; *The mosaics of Jordan*, Amman: American Center of Oriental Research, 1993, p.76, Fig. 46

תמונה 5:
חורבת קסטרה,
הקפלה של הכנסייה
המרכזית – באויבות
ג'ראלד פינקלשטיין
ורשות העתיקות

(The Church of Nôtre-Dame de Spasme) בווייה דולורוזה, המתוארכת למאות החמישית והשישית לסה"נ.

בימי הביניים הובנו הסנדלים האלה כמקום שבו עמדה מריה בשעה שהמשיח חלף על פניה, נושא את הצלב על גבו בדרכו אל גבעת הגולגותא.⁹ בחורבת קסטרה הסמוכה לחיפה, המתוארכת למאות השישית והשביעית לסה"נ, משובץ מדליון ובו שלושה זוגות סנדלים בפתח הקפלה הממוקמת מדרום-מערב לכנסייה המרכזית של האתר וממערב לנרתקס.

שלושה זוגות הסנדלים שונים בגודלם, וסמוך לזוג הקטן מצוין מימין צלב כחול. סביר להניח ששלושת הגדלים מסמלים את שלושת התורמים בני משפחה אחת. מרכז השטיח, שהוצא מאתרו, עוטר במקור בצלב עם האותיות ΩΑ המונחות במהופך.¹⁰ אותיות אלו מתייחסות לדברי ישו: "אני האלף ואני התו ראש וסוף נאם ה' אלהים ההוה והיה ויבוא אלוהי צבאות" (חזון יוחנן א' 8), או שהן באות בצירוף צלב המחליף את ישו, ולפיכך אותיות אלו מסמלות את ישו המשיח. יוצא דופן מיקומו של הסנדל ברצפת אולם התווך של הכנסייה בשלאל (561/2 לסה"נ),

תמונה 4:
ירושלים, קריפטת
של הכנסייה הארמנית
הקתולית (בעקבות:
Macalister, "The
mosaic in the Church
of Nôtre Dame de
Spasme, Jerusalem",
(Fig. on p. 124

9. Robert Alexander Stewart Macalister, "The mosaic in the Church of Nôtre Dame de Spasme, Jerusalem", *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* 34, 1902, pp. 122-124, Figs. on pp. 123-124; Louis-Hugues Vincent et Félix-Marie Abel, *Jérusalem nouvelle*, Tome II:a, Paris: J. Gabalda, 1922, p. 573, Fig. 233; Avi-Yonah, "Mosaic pavements in Palestine", p. 178, No. 164:2

10. תודתי נתונה לד"ר ג'ראלד פינקלשטיין על שיתוף הפעולה והתמונה באדיבותו, ראו: זאב ייבין וג'ראלד פינקלשטיין, "חורבת קסטרה – 1997-1993", *חדשות ארכיאולוגיות – חפירות וסקרים בישראל* 109 (תשנ"ט), עמ' 34, איור 42; Gerald Finkielsztejn, "Les mosaïques de la komopolis de Porphyreon du sud (Kfar Samir; Haifa, Israël): un évêché (?) entre village et cite", in: Hélène Morlier (ed.), *La mosaïque gréco-romaine IX*, Rome: École française de Rome, 2005, pp. 441-442, Figs. 8-9

כדי להעניש את ארוס, המוחזק בידי אחת הגרציות.⁶ מיקומם של הסנדלים ברצפות הפסיפס במידבא בסף החדרים, כיוונם אל פנים החדר והקשר לדמות טיכה ולעונות השנה במיקום הזהה או בסמיכות לו, מרמז על המשמעות שניתנה להם כמוטיב סף המסמל מזל, ברכה והצלחה.⁶

סנדלים ברצפות פסיפס בארץ ישראל

בפסיפסי פרובינקיות פלסטניה הראשונה והשלישית, כיום בתחומי ארץ ישראל, מופיע מוטיב הסנדלים בהקשר נוצרי דתי מובהק וגם בהקשר חילוני. תיאורי סנדלים נחשפו בכמה כנסיות וקפלות בירושלים. בפסיפס הקפלה של סטפנוס, הסמוכה לכנסיית פטרוס הקדוש גליקנטה במורד הר ציון (המאה השישית לסה"נ), הסנדלים מתוארים סמוכים לכתובת ביוונית: "הִיָּה שְׁלוֹם סְטֶפְנוֹס", וסמוך לשטיח של שריגי גפן הנובעים מאמפורה ומאוכלסים בזוג אריות וסצנת מרדף חיות. מעל לאמפורה מתואר נשר שלצוארו קמע או בולה, המסמל באמנות הנוצרית את ישו. האופי הפונררי של הכתובת הביא את ז'רמן דורן לזהות את הקפלה בהר ציון כקפלה פונררית. ז'רמן דורן וְיֶנְסֶן הסבירו את זוג הסנדלים כתיאור עזיבת הנפטר את העולם הזה והמעבר אל העולם הבא וכן כברכה למת. ונסן אף טען כי בבסיס הפסיפס כולו עומד רעיון התחייה.⁷ מנגד, דנבבין דחתה את הזיהוי של החדר כקפלה פונררית; לעניות דעתה, נוסח הכתובת הולם תורם חי יותר מתורם שנפטר, ולדעתה, הסנדלים מבטאים את התקווה להצלחה ולשגשוג בעולם הזה.⁸ מוטיב הסנדלים מופיע גם ברצפת הפסיפס בקריפטת של הכנסייה הארמנית הקתולית

5. דנבבין הביעה התנגדות לקשר עם אפרודיטה. צריך גם לדחות את הזיהוי של הציפורים כטווסים, והקשר ביניהם ובין אפרודיטה בפאנל, משום שרגליהן הארוכות אופייניות לעופות מים, ראו: Angelos Delivorrias, "Aphrodith", *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zuerich: Artemis Verlag, 1984, Vol. II.1, pp. 57-59, 62, 121; Vol. II.2, Nos. 462-481, 514-517, 1252-1254; Helmut Buschhausen, "La sala dell'Ippolito presso la chiesa della Vergine Maria," in: Michele Piccirillo (ed.), *I mosaici di Giordania*, Roma: Severino, 1986, p. 119; Katherine M.D. Dunbabin, "Ipsa deae vestigia... Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", *Journal of Roman Archaeology* 3, 1990, p. 102

6. כמקבילה לתיאורים במידבא, אציון את הגרפיטי בשימוש משני ברחוב באפסוס, שהובן כשביעת סנדל של זונה הרומזת לקליינט את הכיוון לבית הזנות (*lupanar*). קו המתאר של הסנדל השמאלי בגרפיטי מלווה בפרוטומה של טיכה, עלה וציפור קטנה. לדעת דנבבין, המוטיבים מסמלים מזל טוב ולא ציון דרך לבית הזנות של העיר, ראו: Dunbabin, "Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", p. 105, Fig. 24

Louis-Hugues Vincent, "Chronique: mosaïques byzantines", *Revue Biblique* 17, 1908, pp. 406-409, Pl. I:1; Joseph Germer-Durand, "La Maison de Caïphe et l'église Saint-Pierre à Jérusalem", *Revue Biblique* 23, 1914, pp. 227-232; Michael Avi-Yonah, "Mosaic pavements in Palestine", *Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine* 2, 1933, p. 170, No. 125:7

8. Dunbabin, "Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", p. 104

סנדלים ברצפות הפסיפס בלבנון, סוריה וקפריסין

באזור לבנון מתואר זוג סנדלים בין בעלי חיים ורימונים במסגרת השטיח בוויולה של "Awza", המתוארכת לסוף המאה החמישית או הרבע הראשון של המאה השישית לסה"נ.¹⁶ בסוריה מתוארים זוג סנדלים ליד עמוד הסמוך לכניסה בבסיליקה של Rayân, המתוארכת למאה החמישית לסה"נ. זוג סנדלים נוסף משובץ כמוטיב מילוי בשטיח פסיפס גיאומטרי בסיטרה הדרומית. דונסילווט התלבטה בסוגיית הפרשנות של מוטיב הסנדלים בכניסה לכנסייה, אולי כרמז לנוהג הסרת נעלי המאמינים, המקובל במסגדים, אך בסופו של דבר, פירשה זאת כמוטיב של מפתן.¹⁷ בקפריסין, שני זוגות סנדלים מופיעים בפסיפס גיאומטרי בסיטרה הצפונית של הבסיליקה המוקדשת להגיאס טריאס (Ayias Trias), הסמוכה ליאלוסה (Yialousa), המתוארכת למאה החמישית וראשית המאה השישית לסה"נ. זוג סנדלים אחד פונה פנימה אל הכנסייה, והאחר פונה החוצה וסמוך לתיאור של רימון. מיכאלידיס ציין כי למוטיב ישנם שורשים בעולם הפגאני, אך במרוצת התקופה הנוצרית הפך לסמל של צליינות, הן בעולם הזה הן במעבר מן העולם הזה לעולם הבא. דנבין הציעה שהסנדלים מרמזים על תנועת המאמינים בתהלכות הבאת המנחות, בשילוב הרצון הפרקטי במעבר נוח לאורך הסיטרה.¹⁸

כתובות ברכה בכניסות של הכנסיות והבתים הפרטיים

לצד תיאור הסנדלים הממוקמים בכניסות של הכנסיות, הקפלות והבתים הפרטיים, ישנן כתובות המשובצות ברצפות הפסיפס או חרותות על משקופים בכנסיות ובבתי הכנסת, שנועדו לאותה המטרה של ברכה לאלו הנכנסים או העוזבים את המבנה. הברכה "שלום על כל" נחשפה בכניסה לבפטיסטריום החדש במכלול משה בהר נבו,¹⁹

תמונה 6:
באר שבע – באדיבות
רשות העתיקות
(בעקבות: Avi-Yonah,
"Mosaic pavements in
Palestine, supplement",
Pl. XIV:1)

הממוקם בתוך מסגרת של מיאנדרים, היוצרים דגם של סוסטיקות וריבועים מאוכלסים. בדומה לוונסן ולאבייונה, גם טרנדל ראה בסנדל סמל של עלייה לרגל בעולם הזה או מעבר בין העולם הזה לעולם הבא.¹¹ כאמור, תיאורי סנדלים נמצאו בארץ ישראל גם בבתים פרטיים או בהקשרים לא ברורים, כדוגמת שני זוגות של סנדלים בבית ביזנטי בקיסריה מרטימה;¹² זוג סנדלים בכניסה של רצפת הפסיפס מבר שבע, המתעגלים ומעוטרים בצלב אנדרֶאס הקדוש;¹³ זוג סנדלים בכניסה לאולם רחב ידיים בחורבת הוגה, המעוטר ברצפת פסיפס גיאומטרית,¹⁴ וזוג סנדלים במסגרת הפסיפס בחורפיש, המעוטרת בדגם גיאומטרי של עלים וצלבים ושרידי כתובת יוונית הנתונה בטבלת אוזניים (tabula ansata).¹⁵

16. הרימון הוא סמל של מזל טוב ופריין. המסגרת המקיפה את השטיח הגיאומטרי מכילה פאנל עם אמפורה ובצדדיה שני כבשים – קומפוזיציה סמלית נוצרית, המסמלת את המאמינים הבאים לשתות את מי האמונה, ראו: Maurice H. Chéhab, "Mosaïques du Liban (Texte)", *Bulletin du Musée de Beyrouth* 14, 1958, pp. 126, 139; "Mosaïques du Liban (Planches)", *Bulletin du Musée de Beyrouth* 15, 1959, Pl. LXXXIII

17. Pauline Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban, décor, archéologie et liturgie*, Vols. I-II, Louvain la-Neuve, Belgique: Collège Erasme, Département D'archéologie Et D'histoire de L'art, 1988, pp. 264, 267, Pl. 12

18. Dunbabin, "Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", p. 104; Demetrios Michaelides, *Cypriot mosaics*, Nicosia: The Department of Antiquities, 1992, p. 79, Pl. 44b

19. Sylvester J. Saller, *The memorial of Moses on Mount Nebo*, Jerusalem: The Franciscan Press, 1941, pp. 253-254; Michele Piccirillo, "The mosaics", in: Michele Piccirillo and Eugenio Alliata (eds.), *Mount Nebo, new archaeological excavations 1967-1997*, Jerusalem: Studium Biblicum Franciscanum, 1998, p. 298; Leah Di Segni, "The Greek inscriptions", in: Piccirillo and Alliata (eds.), *Mount Nebo*, p. 433, No. 13

Arthur Dale Trendall, *The Shellal mosaic*, Canberra: Australian War Memorial, 1957, p. 16, Pl. II. 11

Michael Avi-Yonah and Avraham Negev, "Caesarea", *Israel Exploration Journal* 13, 1963, p. 146; Ruth Ovadia and Asher Ovadia, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine mosaic pavements in Israel*, Rome: L'Erma di Bretschneider, 1987, p. 48, No. 61

Michael Avi-Yonah, "Mosaic pavements in Palestine, supplement", *Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine* 3, 1934, p. 49, No. 335.1, Pl. XIV.1

Ovadia and Ovadia, "חורבת הוגה", חדשות ארכיאולוגיות – חפירות וסקרים בישראל כחכט, תשכ"ט, עמ' 19; *Mosaic pavements in Israel*, pp. 70-71, No. 99

15. ייתכן שהשרידים באתר שייכים לבית מרחץ, משום שבחפירות נחשף סמוך לפסיפס ספסל מטויח, המכיל צינור שמסתיים בברכה מטויחת, ראו: "חורפיש", חדשות ארכיאולוגיות – חפירות וסקרים בישראל נ', תשל"ד, עמ' 1, Ovadia and Ovadia, *Mosaic pavements in Israel*, p. 73, No. 105

ונפוץ גם בסוריה, ומשלל הדוגמאות אציין את Umm et-Tine, Umm Sehal, el-Halahil ו-Qasr el-Mharram.³²

סנדלים בהקשר ביתי באגן המערבי של הים התיכון בתקופה הרומית-ביזנטית: בתים פרטיים ובתי מרחץ

ציון של סנדלים שכיח בתקופה הרומית-ביזנטית במקומות שונים. קיומם הוסבר באופנים שונים על פי ההקשר שנמצאו בו. לעתים הסנדלים תיארו בפשטות חיי יום-יום, כדוגמת הפרסקו מן הבית הרומי תחת ה-Paedagogium בווייה די צ'רקי (Via dei Cerchi) ברומא, המתאר עבדים המקבלים את פני האורחים שבאו לסעודה. מימין לכניסה מתוארים זוגות של נעליים על הרצפה, וייתכן שהם מרמזים על הנוהג של העבדים לחלוץ את סנדלי האורחים. בגלל מנהג זה, המונח "לשבת לאכול" כונה בלטינית soleas deponere ו"לקום מן השולחן" כונה soleas poscere.³³ כמה דוגמאות התגלו בהקשר ביתי בוילות בצפון אפריקה: שני זוגות סנדלים בצדי מסכה נחשפו בביר חאנה (Bir Chana), זוג סנדלים עם שרידי סרטים התגלו ב-Sicca Veneria (Le Kef), בחזית הכניסה לחדר המעוטר בפסיפס גיאומטרי ובו משובץ מדליון עם צלבי אנדריוס הקדוש.³⁴ מוטיב הסנדלים מופיע גם ברצפת פסיפס בֶּבְּ'ה (Béja) בטוניס, המתוארכת למאות החמישית-שישית לסה"נ, ובה מתואר נושא מיתולוגי - חינוך אכילס על ידי הקנטאור חירון. נוסף על התיאור של אכילס הרוכב על חירון במצוד אחר אילה, הקומפוזיציה משלבת כמה מוטיבים, ומתוארים בה הסנדלים והכימרה, שמקורה במיתוס של בלרופון.³⁵ ברצפה בבלזוטה (Balzuta) שבספרד שובצו זוגות של סנדלים בין תשליבי המסגרת, ומיקומם דומה למיקום הסנדלים בכנסייה בשלאל בארץ

32. Jean Lassus, *Inventaire archéologique de la région au nord-est de Hama I. Documents d'études orientales de l'Institut français de Damas* 4, Paris - Damas, 1935, pp. 24, 26, 69, 71, 146, Figs. 25, 27, 31:2, 73, 76-77, Nos. 10, 11, 32, 36, 38, 82

33. Fritz Wirth, *Römische Wandmalerei von Untergang Pompejis bis ans Ende des dritten Jahrhunderts*, Berlin, 1934, p. 128, Pl. 30a; Doro Levi, *Antioch mosaic pavements*, Vols. I-II, Princeton: Princeton University Press, 1947, Vol. I, p. 262

34. M. Paul Gauckler, *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique*, Tome 2: *Afrique Proconsulaire (Tunisie)*, Paris: E. Leroux, 1910, pp. 153, 187, Nos. 452, 565

35. Katherine M.D. Dunbabin, *The mosaics of Roman North Africa*, Oxford: Clarendon Press, 1978, p. 45, Pl. X, Fig. 19; Nabih Feddi, "Les dieux, les déesses et les héros", in: M'hamed Hassine Fanter (ed.), *La mosaïque en Tunisie*, Paris: CNRS Editions, Tunis: Alif, Les Editions de la Méditerranée, 1994, Fig. on p. 93

והנוסח 'ה' ישמר-צאתך ובואך מעתה ועד-עולם" (תהילים קכא, 8) נמצא באתרים רבים כגון בקפלת אליאס, מריה וסורג בגרסה בעבר הירדן.²⁰ ברצפות הפסיפס בארץ ישראל, נוסחאות ברכה מופיעות בח'רבת אל-סמרה בדרום רמת הגולן,²¹ בירושלים בכנסיית פטרוס הקדוש גליקנטה בהר ציון ובכנסיית דומינוס פלוויט, בכנסייה וירי גליליאה ובמנזר הכרמליתיות בהר הזיתים,²² בכנסייה בחורבת בית לויה,²³ בכנסייה בסיאר אל-ע'נם²⁴ ובמנזר בעמק בית שאן.²⁵ על המשקוף של בית הכנסת במרות חקוקה הכתובת בעברית: "ברוך אתה בבאך וברוך אתה בצאתך" (דברים כח, 6), כשהיא מלווה בשני נשרים משני צדי זר.²⁶ אותו פסוק מן המקרא מצוטט ביוונית בכמה אתרים כדוגמת קיסריה מרטימה,²⁷ עברון²⁸ והמנזר בעמק בית שאן.²⁹ הנוסח הזה שכיח ביותר בכנסיות בחורן כדוגמת Moghaire³⁰ ו-Tsil,³¹

- Sylvester J. Saller and Bellarmino Bagatti, *The town of Nebo (Khirbet el-Mekhayyat), with a brief survey of other ancient Christian monuments in Transjordan*, Jerusalem: The Franciscan Press, 1949, pp. 287-288, Pl. 49:1; Bellarmino Bagatti, "Espressioni bibliche nelle antiche iscrizioni cristiane della Palestina", *Liber Annuus* 3, 1952-1953, pp. 115-116, No. 5; Michele Piccirillo, *Chiese e mosaici della Giordania Settentrionale*, Jerusalem: Franciscan Printing Press, 1981, Tav. 31:33; Piccirillo, *The mosaics of Jordan*, p. 296, Fig. 571
21. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 37, 1987, No. 1499; Ovadia and Ovadia, *Mosaic pavements in Israel*, pp. 98-99, No. 168
22. Vincent, "Chronique: mosaïques byzantines", p. 409, Pl. I:2; Vincent et Abel, *Jérusalem nouvelle*, p. 506; Germer-Durand, "La Maison de Caïphe et l'église Saint-Pierre", p. 227; Avi-Yonah, "Mosaic pavements in Palestine", pp. 165, 170, Nos. 111.2, 112, 125.4; *Supplementum Epigraphicum Graecum* 17, 1960, p. 207, No. 786
23. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 35, 1985, p. 445, No. 1540
24. Bagatti, "Antiche iscrizioni cristiane della Palestina", pp. 116, 126, Nos. 6, 25; Virgilio C. Corbo, *Gli scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei Pastori) e i monasteri dei dintorni*, Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior 11, Gerusalemme: Tip. dei PP. Francescani, 1955, p. 40
25. נחמיה זורי, "ארבע כתובות יווניות בעמק בית-שאן", *ארץ ישראל י'*, תשל"א, עמ' 240, תמונה 3:68; Ovadia and Ovadia, *Mosaic pavements in Israel*, pp. 137-138, No. 235
26. צבי אילן ועמנואל דמטי, "בית-הכנסת ובית-המדרש של מרות הקדומה", *קדמוניות* 79-80, תשמ"ח, עמ' 92-93, תמונות בעמ' 93
27. Robert J. Bull and Lawrence Edmund Toombs, "Caesarea", *Israel Exploration Journal* 22, 1972, p. 179, Pl. 40:A
28. Vassilios Tzaferis, "The Greek inscriptions from the Early Christian church at 'Evron", *Eretz-Israel* 19, 1987, p. 43*, Ill. 9, No. 6
29. זורי, "ארבע כתובות יווניות בעמק בית-שאן", עמ' 240, תמונה 2:68; Ovadia and Ovadia, *Mosaic pavements in Israel*, pp. 32, No. 28
30. M. Dunand, "Nouvelles inscriptions du Djebel Druze et du Hauran II", *Revue Biblique* 42, 1933, p. 253, No. 240
31. J. Gildemeister, "Bemerkungen zu den griechischen Inschriften Frei's und Schumacher's", *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 11, 1888, pp. 40-45; W. Ewing, "Greek and other inscriptions collected in the Hauran", *Palestine Exploration Fund* 27, 1895, p. 42, No. 1

מסמנים את הכניסה לחדר הפושר ולחדר הקר (*frigidarium*) וייתכן שהם מסמנים למתרחץ לנעול או לחלוץ את סנדליו, ולהזהיר את הרוחץ מרצפה חמה, שניתן להלך עליה אך ורק בסנדלים;⁴³ ולבסוף, זוג סנדלים בבית ה'ליבירינת' בתוברבו מאיוס (Thuburbo Maius), המסמנים את הסף בין החדר הקר לחדר הפושר.⁴⁴ לעתים, הסנדלים מופיעים עם חפצים שהיו בשימוש בבתי מרחץ. מבין התיאורים הרבים, אציין את פאנל הסף של החדר הקר בבית המרחץ הפרטי בוילה של נילו בלפטיס מגנה, ובו זוג סנדלים, סטריגילים, אמפולת שמן וכדור. תיאור דומה שב ומופיע בדלת השנייה, היוצאת אל הפלסטרה.⁴⁵ בתיאטרון בסברטה התגלו בחדר הקר הכתובת "*bene lava*" ("שיהיה מרחץ טוב") ומתחתיה נעל וסטריגילים, והכתובת "*salvom Lavisse*" – הבעת תקווה שהבאים חוו הנאה מן המרחץ, ומתחתיה זוג סנדלים וסטריגילים.⁴⁶ מחוץ לצפון אפריקה, נחשף תיאור דומה של סנדלים המלווה בכתובות בבית המרחץ בביריקסיה (Brixia).⁴⁷ אם כן, הופעת סנדלים בסף בתי מרחץ מרמזת על השימוש בהם בעת המרחץ וכן כאזהרה לנכנסים אל החדרים החמים, ובשילוב תיאור סטריגילים ואמפולות שמן, הם מייצגים ומסמלים את ההנאה במרחץ או את השאיפה להנאה כמתבטא בלשון הכתובות. נוסף על ההסבר השימושי לשיבוץ הסנדלים בפתחי בתי מרחץ ובכניסה לחדר, דנבין ציינה כי יש לראות את הופעת הסנדלים במפתן גם כחלק מסמלים מאגיים של הגנה נגד עין הרע וכביטוי של ברכה, תקווה ומזל טוב.⁴⁸

סנדלים וטביעות רגליים במקדשים

תיאורי סנדלים וטביעות רגליים נמצאו גם במקדשים הפזורים ברחבי אגן הים

ישראל.³⁶ ייחודי הוא התיאור בוילה במרבלה (Marbella) בספרד. ברצפת פסיפס בסגנון שחור-לבן, המעטרת את הפורטיקו המקיף את חצר העמודים (*peristyle*) בוילה, נמצא אפריז המתאר כלי בישול וכלי בית וכן מיני מזון המוכנים לבישול או להגשה. בין החפצים המתוארים ישנם גם זוג סנדלים עם שלושה סטריגילים (*strigil*) ושתי מראות או אמפולות שמן (*aryballos*).³⁷ מכיוון שהסנדלים אינם ממוקמים בסף הבית, אפשר לפרשם כשייכים לבעל הבית, והם מופיעים עם חפצים המתייחסים לבית מרחץ.³⁸

בתקופה הרומית, מוטיב הסנדלים מופיע סמוך לדלת גם במבני ציבור חילוניים ושכיח ביותר בבתי מרחץ. סנדלים אלו כונו בלטינית: *solea balnearis* וביוונית: *σάβδαλον*. תיאור של זוג סנדלים (*soleae*) המופיעים כצללית נמצא בסף החדר החם (*caldarium*) (חדר 31) בבית המרחץ באנטיוכיה, המתוארך למחצית הראשונה של המאה הרביעית.³⁹ לדעת לוי ונילסן, נוסף על תפקידם השימושי של הסנדלים בבית המרחץ בשמירה על ההיגיינה ובאפשרות ההליכה על רצפה חמה, נתפסו תיאורי הסנדלים בבתי מרחץ כבעלי משמעות סמלית של ברכה, ולעתים הם לוו בכתובות: "*bene lava*" או "*salvus laves*" – "שיהיה מרחץ טוב". בדרך כלל בוטאו שאיפה וברכה זו בכניסה לבית המרחץ, ואילו הנוסח האופייני ליציאה מן הרחצה היה: "*salvum lotum*" – "התרחצת היטב/הייתה רחצה טובה".⁴⁰ לעתים נמצא בחדר הפושר (*tepidarium*) או באחד מחדרי בית המרחץ ששימש לכניסה או ליציאה, תיאור של שני זוגות של סנדלים הפונים לכיוונים שונים בצירוף שני הנוסחים, המבטאים את הברכה לנכנס והברכה ליוצא מבית המרחץ, כמו הדוגמאות מצפון אפריקה בבית המרחץ הקטן בטימגד, שם הסנדלים קשורים עם הברכה "*bene lava*";⁴¹ בקֶּסֶסֶה־חֵלִיס (Tebessa-Khalis) הסנדלים מופיעים בסף עם שני כדים;⁴² בקֶּרְקוּאֵן (Kerkouane – Cap Bon), שני זוגות סנדלים

36. Jose Maria Blázquez et al., *Mosaicos romanos de Lerida y Albacete*, Corpus de Mosaicos de España, VIII.

Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1989, pp. 42-44, Lám 13, Núm 32

37. סטריגיל (*strigil*) הוא סכין מתכתי קטן ומעוקל ששימש לקרצוף לכלוך וזיעה מהגוף לפני הרחצה; אריבלוס (*aryballos*) הוא כלי שמן קטן. שני כלים אלו שימשו את האתלטים ואת הרוחצים במרחצאות.

38. Dunbabin, "Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", p. 97, Fig. 14.

39. Levi, *Antioch mosaic pavements*, Vol. I, p. 262, Fig. 103.

40. Levi, *Antioch mosaic pavements*, Vol. I, pp. 262-263; Inge Nielsen, *Thermae et balnea I: Text*, II: *Catalogue and plates*, .40 Aarhus: Aarhus University Press, 1990, Vol. I, pp. 141-142

41. Suzanne Germain, *Les mosaïques de Timgad. Étude descriptive et analytique*, Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1969, p. 116, Pl. LVIII, No. 175

42. M. Félix-George de Pachtère, *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique*, Tome III: *Afrique Proconsulaire, Numidie, Maurétanie (Algérie), texte*, Paris: E. Leroux, 1911, No. 12

43. Christian Courtois, "Ruines romaines du Cap Bon", *Karthago* 5, 1954, p. 200, Fig. 3.

44. Margaret Alexander et al., *Corpus des mosaïques de Tunisie II, Thuburbo Maius* 1, Tunis: Institut national d'archéologie et d'art, 1980, p. 27, No. 17D, Pl. 9, Plan 8; Dunbabin, "Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", p. 99, Figs. 15-16

45. Giacomo Guidi, "La Villa del Nilo (Leptis Magna)", *Africa Italiana* 5, 1933, p. 33.

46. Nielsen, *Thermae et balnea*, Vol. I, pp. 141-142; Dunbabin, "Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", p. 99, Fig. 17

47. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, V, No. 4500.

48. Katherine M.D. Dunbabin, "Baiaurum grata voluptas: pleasures and dangers of the baths", *Papers of the British School at Rome* 57, 1989, pp. 6-46; Dunbabin, "Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", pp. 101-104

התיכון,⁴⁹ ובעיקר במצרים.⁵⁰ טביעות הרגליים מגולפות בלוחות אבן או חרותות בקווי מתאר המדמים כפות רגליים יחפות או סנדלים; האחרונים מופיעים בעיקר ברצפות פסיפס. גם כאן מצוינים זוג אחד או שניים של סנדלים או טביעות רגליים, עם או בלי כתובות הקדשה. עדות קדומה למנהג חריתה או גילוף טביעות רגליים נחשפה במקדש *Ain-Dara* בצפון סוריה, המתוארך למאות העשירית-תשיעית לפנה"ס.⁵¹ הטביעות האלה שכיחות ביותר במקדשים הקשורים בריפוי, כמו אלו המוקדשים לאסקלפיוס, איסיס וסרפיס בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית. מבין הדוגמאות הרבות, אציין את החרותת של זוג כפות רגליים יחפות בסרפיאון (Sarapeion) בסלוניקי, בסרפיאון באי דלוס ובחרותות של שני זוגות של כפות רגליים במרוניאה (Maroneia) – כולם נמצאו כתובות הקדשה עם טביעות הרגליים. כמו כן התגלו בתראקיה (Thrace) שתי כפות רגליים ימניות עם כלי נגינה מצריים אופייניים (sistrum); כתובת הקדשה וכפות רגליים חרותות בחזית המדרגות העולות אל מקדש איסיס בבלו (Belo) בספרד וכן כתובת הקדשה ושני זוגות הפונים לכיוונים מנוגדים בלוח שיש בלוויניום (Lavinium – Practica di Mare), שם מתואר באחד רגליים יחפות ובאחר נעולות. דנבין מציינת מקדשים רבים נוספים בצפון אפריקה ובהם טביעות רגליים.⁵² טביעות של כפות רגליים מופיעות ברצפת פסיפס בטרסה העליונה של מקדש דמטר וקורה באקרוקוריונות,⁵³ ושני זוגות של טביעות רגליים בכיוונים שונים מופיעים בתבליט בסף הבסיליקה הילריאנה (Hilariana) על גבעת הקאיליוס ברומא, המוקדשת לאם הגדולה (Magna Mater) ומתוארכת למחצית השנייה של המאה השנייה לסה"נ. טביעות הרגליים ממוקמות סמוך לפסיפס אפוטרופאי נגד עין הרע וכתובת ובה תפילה ובקשה לחסד האלים בעבור המאמינים הנכנסים אל הבסיליקה.⁵⁴ אם כן, טביעות רגליים אלו במקדשים מובנות כהקדשות לאלים, ייצוגים של המאמין ועלייתו

49. Margherita Guarducci, "Le impronte del Quo Vadis e monumenti affini, figurati ed epigrafici", *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 19, 1942-1943, pp. 305-333

50. Luigi Castiglione, "Vestigia", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22, 1970, pp. 95-132 Pls. VI-XXI

51. Ali Abu 'Assaf, *Der Tempel von 'Ain-Dara*, Mainz am Rhein: P. von Zabern, 1990, p. 14, Taf. 11a-c'

52. Dunbabin, "Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", pp. 91-94, Figs. 12-13.

53. Nancy Bookidis, "Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, preliminary report V: 1971-1973", *Hesperia* 43, 1974, pp. 278-285, Pls. 56-57; Dunbabin, "Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", pp. 85, 95, Fig. 1

54. Jones Henry Stuart, *The sculptures of the Palazzo dei Conservatori*, Oxford: The Clarendon Press, 1929, Pl. 110, Gall. Sup. I, p. 19

לרגל למקדש, בעיקר כאשר הן מלוות בכתובות הקדשה או תפילה. לדעת דורו לוי, במקדשים אלו, טביעות הרגליים והסנדלים מסמלים את הבקשה, התפילה או הברכה לבריאות ולהחלמה, ולמעשה, מחליפים את המאמין עצמו. ניתן גם למצוא תיאור של סנדלים חרותים על סלעים כתפילה לשלום הצליינים בדרכים, והם הופכים סמל לדרך אל העולם הבא. יתר על כן, כמה מן התיאורים נשאו אופי בעל משמעות מאגית.⁵⁵ מנגד, ייתכן שטביעות הרגליים מסמלות את ההתגלות האלוהית בשעה שהאל מגלה את עצמו למאמין, כאשר התיאור מלווה באטריבוטים אלוהיים או בכתובת, או כאשר הטביעות הן מעל לגודל טבעי. קסטיליונה קשר את הנוהג של תיאור טביעות רגליים בגודל על-טבעי לפולחן המצרי, וממנו עבר הנוהג אל המקדשים התלמיים והרומיים. כאשר נמצאו טביעות בגדלים שונים, אפשר להסבירן כטביעות רגליים של המאמין וטביעות הרגליים של האל הניצבות יחדיו, ובכל מקרה, הטביעות מרמזות על נוכחות המאמין והאל במקום הקדוש.⁵⁶

סיכום ומסקנות

בארץ הקודש בתקופה הביזנטית (כיום ארץ ישראל וממלכת ירדן), מוטיב הסנדלים הנתונים במדליונים מופיע לרוב סמוך לפתחי מבנים, ותמיד הסנדלים מכוונים אל פנים החדר או האולם. תיאורים אלו נחשפו בבתים פרטיים, בארמונות, בכנסיות, בקפלות צד הקשורות לכנסיות האם ובקפלות פונרריות. מקורו של המוטיב בעת העתיקה ובעולם הרומי, שם הוא הופיע בהקשר חילוני בבתים פרטיים ובבתי מרחץ, ובהקשר דתי במקדשים. המשמעות של הסנדלים קשורה בהקשר שבו נמצאו. דומה כי בבתים פרטיים רומיים הם שימשו כסמלים למזל טוב ולנוכחותו של האדון בעל הבית. מיקומם בספים ובפתחים מדגיש את תפקידם האפוטרופאי, ולמעשה, הם גרסאות חזותיות של כתובות הברכה הממוקמות בספים, במשקופים ובקורות של המבנים, שנועדו להרחיק את עין הרע ולספק מעבר בטוח אל המבנה ומחוצה לו. בבתי המרחץ, תיאורי הסנדלים שימשו כאזהרה לנכנסים אל החדר החם וכברכה למרחץ טוב. טביעות הרגליים שנמצאו במקדשים הרומיים קשורות לריפוי ושימוש לייצוג הופעת האל או נוכחות המאמין במקדש.

הקשר לדמות טיכה, שנמצאה בפסיפסי מידבא במיקום זהה או בסמיכות

55. Levi, *Antioch mosaic pavements*, Vol. I, p. 263

56. Guarducci, "Le impronte del Quo Vadis e monumenti affini, figurati ed epigrafici", pp. 308, 323; Luigi

Castiglione, "Tables votives à empreintes de pied dans les temples d'Egypte", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 20, 1967, pp. 239-252

חסר דימוי באיכות הדפסה
חסר כיתוב תמונה

לאלת המזל, מרמז על המשמעות שניתנה לסנדלים כמוטיב סף המסמל מזל, ברכה והצלחה. לסמליות זו מצטרפות הברכה והתקווה לבריאות, הנובעות מן התיאורים והכתובות בבתי המרחץ הרומיים והמקדשים הקשורים לאלי רפואה ובריאות. הופעת הסנדלים בקפלות פונוריות נתפסת כתיאור סמלי של המעבר מן העולם הזה אל העולם הבא, ובכניסה לכנסיות ולקפלות הובנו הסנדלים כסמל של ברכה למאמינים, בדומה לכתובות הברכה ברצפות הפסיפס או על המשקופים, המקדמות את פני הנכנסים אל הכנסיות ואל בתי הכנסת. עוד ייתכן, שמוטיב הסנדלים מייצג את המאמינים והתורמים, אשר באמונתם זוכים להצלחה בחיי העולם הזה ולגאולה בעולם הבא. לימים, בימי הביניים המאוחרים, יפרשו את הסנדלים כטביעות הרגל של מריה או ישו.